

KAFDAĞI

Cilt3, Sayı:2, Aralık 2018, 94-129

Gönderim Tarihi: 11.06.2018

Kabul Tarihi:25.08.2018

YÜZEY ARAŞTIRMALAR IŞIĞINDA AŞKALE VE ÇEVRESİNDEKİ KARAZ KÜLTÜRÜ

Karaz Culture In Askale And Around Its Boundary In The Light Of Surface Research

Seval SALIN AKÇELİK

Doktorant, Atatürk Üniversitesi
svsln@hotmail.com

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Son Kalkolitik Çağ ile Orta Tunç Çağı (İlk Tunç Çağı) boyunca varlığını sürdüren Karaz Kültürü, coğrafi olarak Transkafkasya, Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran, Nahcivan, Suriye-Filistin ve Levant topraklarına kadar yayılım göstermiştir. Karaz Kültürünün en belirgin özelliği metalimsi siyah açkılı parlak siyah keramiklerdir. Keramikler el yapımı, kazıma, kabartma ve oluk bezemeli olup mesken tipleri taş temelli, kerpiç duvarlı, yuvarlak ve dikdörtgen planlıdır. Ayrıca sabit ve taşınabilir ocaklarda bu kültürün belirleyici unsurlarından biridir.

Aşkale ve çevresi Karaz Kültürü'nün yayılım alanı içinde bulunmaktadır. Yüzeysel araştırmaları verileri ışığında höyük ve kalelerdeki keramik ve kutsal ocak örneği Karaz Kültürü'nün tipik özelliklerini yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karaz Kültürü, Aşkale, Karaz Keramiği, Kutsal Ocak

Abstract

Karaz culture which continued its being throughout the last Chalcolithic Age and Middle Bronze Age (First Bronze Age) spreaded geographically up to transcaucasia, Eastern Anatolia, North West Iran, Nakhicheavan, Syria, Palestine ve Levant territories. The most prominent feature of Karaz Culture is metallic, black burnished and bright black ceramics. Ceramics are hand-made and decorated with scraping and embossing, in addition, their residential types are stone-based, mud-walled, round and rectangle planned. Furthermore, stable and portable cookers are also among the characteristic parts of this culture.

Keywords: Karaz Culture, Aşkale, Ceramic of Karaz, Sacred Hearth.

GİRİŞ

Karaz Kültürü Terminolojisi

Yakındoğu'nun en kadim kültürlerinden biri olan Karaz Kültürü, Son Kalkolitik Çağ ile Orta Tunç Çağı (İlk Tunç Çağı) boyunca varlığını sürdürmüştür; Transkafkasya, Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran, Nahcivan, Suriye-Filistin ve Levant topraklarına kadar yayılım göstermiştir (Piotrovsky, 1962, s.1 vd.; Koşay, 1967, s.14-15; Pehlivan, 1990, s.168; Yalçın-Yalçın, H., 2003, s.321; Palumbi 2007, s.19; Özgül, 2011, s.51; Yalçın, H., 2011, s.31; Yiğitpaşa-Can, 2012, s.274 vd.; Günaşdı, 2013, s.50; Palumbi - Chataigner, 2014, s.247 vd.; Rothman, 2015, s.9190; Özgül, 2016, s.142; Ceylan, N., 2016, s.657; Akın, 2016, s.488; Günaşdı, 2016, s.116; Halilov, 2017, s.24; Ceylan - Günaşdı, 2018, s.73; Ceylan - Üngör, 2018, s.47; Ceylan-Bingöl - Karageçi, 2018, s.53). (Harita 1)

Geniş bir coğrafyada yayılım gösteren kültürün terminolojisi ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bugün İsrail topraklarında yer alan Khirbet Kerak/Bet Yerah'da yapılan kazılarda bu kültürün izleri tespit edilmiştir. Birçok bilim adamı da ilk kazı merkezi olması hasebiyle bu kültürü "*Khirbet Kerak/Bet Yerah*" olarak isimlendirmiştir (Amiran, 1952, s.89; Maisler – Stekelis - Aviyonah, 1952, s.165 vd; Braidwood - Braidwood, L. 1960, s.518; Hauptmann, 1976, s.41; Pehlivan, 1984, s.35). Bu kültür, bilim dünyasında; "*Kura Aras Kültürü/Kür-Araz*" (Kuftin, 1943, s.92; Dzhaparidze, 1964, s.2-9; Güneri, 2007, s.268; Batiuk, 2013, s. 450), "*Transkafkasya'nın Eneolitik Kültürü*" (Piotrovsky, 1962, s.7; Krupnov, 1964, s.31-42; Arsebük, 1974, s.146), "*Erken Transkafkasya Kültürü*" (Burney, 1958, s.165, 173.; Lang, 1970, s.71; Burney - Lang 1971, s.43 vd.; Burney, 1977, s.118; Koşay 1984, s.14 vd.), "*Yanık Kültürü*" (Dyson, 1968, s.14 vd.; Burney - Lang, 1971, s.44; Pehlivan, 1984, s.36), "*Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı*" (Burney, 1958, s.165 vd.; Mellart, 1958, s.9 vd.; Buney - Lang, 1971, s.158), "*Transkafkasya Bakır Çağı*" (Bittel, 1945, s.94 vd.; Kökten, 1947, s.465; Amiran, 1952, s.96 vd.), "*Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği*" (Lang, 1970, s.70; Burney - Lang 1971, s.45) gibi tanımlar kabul görmüştür.

Erzurum ve çevresindeki ilk kazı çalışmaları Karaz Höyük¹'te yapılmıştır. İlk kazı merkezi olması nedeniyle gerek Erzurum ve çevresinde gerekse Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer kesimlerinde, Karaz'la çağdaş veya

¹ Erzurum'un 16 km kuzeybatısında Kahramanlar Köyüyle iç içe olan höyük, 200 m çapında 16 m yüksekliktedir. Höyükte ilk kazılar H.Z. Koşay tarafından 1942, 1944 ve 1960'lı yılların başında gerçekleştirilmiştir.

onun geç evreleriyle paralel yerleşim merkezlerindeki buluntu toplulukları için “*Karaz Keramiği - Karaz Türü Keramik*” ya da “*Karaz Kültürü*” tabirleri kullanılmaktadır (Arsebük 1979,s.81-92; Arsebük 1986,s.70; Burney - Lang 1971,s.43 vd.; Pehlivan,1984,s.37.; Pehlivan,1990,s.170; Yağın-Yağın, H., 2003, s.321; Ceylan,2005,s.21;Ceylan,2015,s.477; Palumbi,2016,s.9). Karaz keramik buluntularına Doğu Anadolu Bölgesi'nin çeşitli yerlerinde rastlanması, bu kültürün Anadolu'nun yerli kültürü olduğunu bizlere göstermektedir. (Arsebük, 1979,s.81-82; Erzen, 1992,s.16; Öztürk, 2004, s. 90).

Araştırma sahamızın içinde bulunan Karaz², Pulur³, Güzelova⁴, Sos⁵, Güllüdere⁶, Büyükardıç⁷, Tasmasar⁸ ve Tetikom⁹ kazıları bizlere önemli veriler sunmuştur. Bu veriler ışığında Karaz kültürünün merkezi Doğu Anadolu ve çevresinin olabileceği anlamında önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle bölgenin stratigrafisini belirleyen kazı çalışması Sos Hüyük'te yapılan kazı olmuştur. Çünkü Höyük verileri Geç Kalkolitik Çağ M.Ö. 3500/3300-3000 tarihleri arasına yerleştirilmiştir (Ceylan - Günaşdı, 2018,s.72).

Karaz keramiğinde hamur katkı maddesi olarak; kum, taşçık, saman, kireç, mika ve dövülmüş midye kabukları kullanılmıştır (Arsebük,1979,s.84).Gelişigüzel eklenmeyen katkılar, kabın formuna, boyutuna, katkı miktarına, katkı çeşidi ve katkının kabalık derecesine göre çeşitlilik göstermesinin yanı sıra bölgelere göre de değişiklik arz etmektedir

²Koşay,1948,s.165-169; Koşay - Turfan, 1959,s.350-413; Koşay, 1974,s.53; Arsebük, 1979,s.81-89; Koşay, 1984,s.7 vd.; Pehlivan; 1984,s.12, 33,34; Arsebük, 1986,s.70; Pehlivan, 1990,s.170-171; Pehlivan, 1994,s.327 vd.; Ceylan, 2000,s.182; Ceylan, 2001,s.75-76.

³ Koşay, 1962,s.25-28; Koşay, 1964,s.91-94; Koşay, 1974,s.54; Koşay, 1984,s.7-8; Koşay-Vary, 1964,s.5-53; Arsebük, 1979,s.83; Pehlivan, 1984,s.12.33; Pehlivan, 1990,s.170-171; Güneri,1992,s.153-155;Ceylan,2000,s.182.

⁴ Koşay, 1964,s. 91-94; Koşay - Vary, 1967,s.5-26; Koşay, 1974,s.54; Arsebük, 1979,s.83; Koşay, 1984,s.8; Pehlivan, 1984,s.12, 33,34; Pehlivan, 1990,s.170-171; Yakar, 1985,s.302; Ceylan, 2000,s.182.

⁵ Sagona vd., 1995,s.193-218; Sagona vd., 1996,s.27-48; Sagona vd., 1997, s.137-143; Sagona vd., 1998,s.245-250; Sagona vd., 1999,s.205-206.

⁶ Şenyurt - İbiş,2005,s.1 vd.; İbiş, 2006,s.6 vd.; Günaşdı, 2013,s.155; Pehlivan, S., 2016,s.255.

⁷ Şenyurt,2005a,s.1 vd.; Günaşdı, 2013,s.149; Pehlivan,S.,2016,s.256.

⁸ Şenyurt,2005b,s.1 vd., Günaşdı, 2013,s.140; Pehlivan,S.,2016,s.255.

⁹Ceylan, 2004,s.266; Şenyurt - Erkmen, 2005,s.10-14; Ceylan, 2008, s.139; Özgül, 2011,s.135; Pehlivan, S., 2016,s.257,258.

(Whallon,1979,s.25; Duru,1979,s.18)

Kilin rengine, katkı maddelerine ve pişme derecesine bağlı olarak keramik yüzey renkleri genel olarak siyah, gri, kahverengi, kırmızımsı kahverengi ve nadiren de devetüylüdür (Duru, 1979, s.18; Kohl, 2009, s.245).Farklı coğrafyalarda yapılan kazılarda elde edilen keramiklerin iç ve dış renklerinde farklılıklar gözlenmiştir (Koşay,1976,s.40) Bunun nedeni ısının düşük olmasına ve ateşin dumanına bağlıdır (Whallon,1979,s.25). Kapalı kapların yalnız dışı, açık kapların hem içi hem de dışı perdahlanmıştır¹⁰(Duru,1979,s.19). Kapların fırınlanmasının hemen ardından tahta, deri veya kemikle perdahlanması yüzeylerinin parlak ve pürüzsüz olmasını sağlamıştır (Kozbe,1987,s.11 vd.). Keramikler genelde orta ve düşük ısıda olmasına rağmen nadiren de yüksek ısıda pişirildiği de görülmüştür (Whallon,1979,s.25).

Çağdaş yerleşmelerde seri üretime büyük katkısı olan çömlekçi çarkı kullanılmasına rağmen Karaz kültüründe keramiklerin el yapımı olduğu görülür. Çarkta yapılmış ya da düzeltilenler de bulunmaktadır. Seri üretim bu kültür için söz konusu olmadığı için daha çok insan gruplarının kendi kullarımlarına yönelik kendi kaplarını ürettikleri düşünülmektedir (Batiuk,2000,s.153 vd.).

Karaz keramiği tek renkli olup bariz bir boya ile süslemesi mevcut değildir. Keramiklerin karakteristik unsuru şüphesiz üç ana tip bezemeye sahip olmasıdır. Bu bezemeler; *kazıma bezeme*, *kabartma bezeme* ve *oluk bezeme*’ dir (Koşay - Turfan,1959,s.359; Arsebük, 1979, s.83 vd.; Russell, 1980, s.26-27; Pehlivan, 1984,s.50; Pehlivan, 1990, s.170-171.).

Karaz kültürüne dair yapılan kazılarda tam bir mimari yapı çıkarılmamasına rağmen taş temelli ya da hiç temel kullanmadan, kerpiç duvarlı, yuvarlak veya dikdörtgen plana sahip dik köşeli tek ya da çift odalı yapıların varlığı bilinmektedir. Ev olarak kullanıldığı tahmin edilen yapılarda kerpiç sekiler ve ocakların olduğu görülmüştür (Koşay - Turfan,1959,s.358; Koşay, 1984,s.31; Bittel, 1945,s.104; Sevin, 2003,s.142; Harmankaya – Tanındı - Özbaşaran, 1997, Karaz; Harmankaya - Erdoğu 2002, Karaz; Palumbi, 2007, s.21).

¹⁰ Siyah cilalı perdahlamayla ilgili Sukenik üç olasılıklı görüş ortaya atmıştır. İki dekoratif amaçlı olması, ikincisi pişirme yönteminin düşük standartta olması, üçüncüsü ise düşük fırınlama etkilerini yok etmek amacıyla süsleme oluşturulmuş olmasıdır (Sukenik, 1947,s.10).

Araştırmalar

1998-2018 yılları arasında A. CEYLAN başkanlığında sürdürülen çalışmalarda çok sayıda Karaz yerleşmesi tespit edilmiştir. Çalışma alanımız olan Aşkale’deki Karaz Kültürü’ne ait tespit edilen merkezler; Aşkale Höyük, Büyükardıç Yerleşmesi, Cinis (Ortabahçe) Höyük, Küçükçağdarış (Küçükgeçit) Kalesi, Kandilli Kalesi, Merdiven Kalesi, Toprakkale Kalesi, Turaç (Gızışorak) Höyük ve Tilkitepe Höyük’ü kapsamaktadır.

Aşkale İlçesi, Doğu Anadolu Bölgesi’nin Erzurum-Kars bölümü sınırları içinde yer alır (Harita 2). Erzurum ovasından, Aşkale’ye 1700-1750 m seviyesindeki Karasu oluğuyla geçilir. İlçe; güneyde Çat, doğuda Palandöken ve Ilıca (Aziziye) ilçeleri, kuzeyde Bayburt, batıda Tercan ve Otlukbeli ilçeleriyle komşudur (Erinç, 1953,s.89; Atalay, 1978,s.1 vd.)

Aşkale ve çevresinin Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik Çağlarla ilgili herhangi bir yerleşim yerine ya da bu dönemlere ait bir buluntuya henüz rastlanılmamıştır (Yumak,1995,s.14; Salm,2013, s.48). Yapılan araştırmalarda Aşkale Höyük, Cinis (Ortabahçe) Höyük ve Pırtın (Güllüdere) Höyük’te Kalkolitik Çağ’dan beri yerleşim gördüğü; Küçükçağdarış (Küçükgeçit) Höyük, Büyükardıç Yerleşmesi, Merdiven Kalesi, Toprakkale, Turaç Kalesi ve Tilkitepe Höyük’te yapılan yüzey araştırmalar sonucunda Tunç Çağların’da yerleşim gördüğü tespit edilmiştir.¹¹

Aşkale stratejik bir konumda yer aldığı için farklı devlet ve milletlerce yerleşim açısından tercih edilmiştir. M.Ö. XIII. yüzyıl sonrasında varlığını sürdüren Daya(e)ni/Diaeu(e)hi Krallığı, tarih sürecinde zaman zaman çok geniş topraklara sahip olmuştur. Karasu’nun kaynak kesimi merkez olmak üzere, kuzeyde Doğu Karadeniz dağlarının eteklerine, doğuda güneybatı Gürcistan’a, güneyde Erzincan – Varto arasındaki sahayı kapsayan bu topraklar, Daya(e)ni’nin nüfus sahasıdır. Daya(e)ni, siyasi tarihi süresince her zaman bu kadar geniş topraklara sahip olamamıştır. Daya(e)ni’nin çekirdek toprakları ile ilgili görüşler içerisinde araştırma konumuz olan Aşkale’nin önemli bir yeri vardır. Daya(e)ni/ Diaeu(e)hi Krallığı’nın adı ve konumu ile ilgili farklı görüşler ortaya atılmıştır. Diakonof, görüşünü I. Tiglath-pleser ve III. Salmanassar dönemine ait kayıtlara dayandırarak, Daya(e)ni/Diaeu(e)hiadinın aynı anlama geldiğini savunmaktadır. Devletin lokalizasyonunu da Çoruh Havzası ile Fırat nehri arasında kalan bölgeye

¹¹ Merkezlerde yapılan yüzey araştırmalarda tespit edilen keramiklerin Karaz keramik özelliği yansıttığı görülmüştür.

yerleştirmiştir. Ayrıca buna Oltu ve çevresini de eklemektedir. (Diakonof, 1951,s. 277). Meyer, Daya (e)ni'nin sınırlarının oldukça geniş olduğunu ileri sürerek, Uruatri-Nairi Konfederasyonu zamanında Karadeniz kıyılarına ulaştığını ifade etmektedir (Meyer, 1953,s.379). Herzfeld, Diauehi toprakları için, Çoruh'un kaynak bölgeleri, Oltu ve civarını önermiştir (Herzfeld, 1968, s. 121). Melikishvili, Asur kaynaklarında Daijani/Daijani olarak ifade edilen krallığın adının, Urartu kaynaklarına Diauehi olarak geçtiğini ve iki adın da aynı anlama geldiğini ifade etmiş; krallığın merkezini de Erzurum ve çevresini göstermektedir (Melikishvili, 1960,s.26). Burney, Yoncalı Yazıtını esas alarak, Malazgirt- Bulanık Ovasına konumlandırmaktadır. Ayrıca krallığın çekirdek kısmını Tercan, Aşkale arasına yerleştirip, Yukarı Pasin Ovası'nı da dahil etmektedir. (Burney, 1966,s.50 vd.). Çilingiroğlu, Erzurum merkezli bir yer olduğunu iddia ederek, çekirdek merkezini Tercan-Aşkale bölgesine yerleştirmiştir (Çilingiroğlu, 1980,s.194). Russel, I. Tiglat-Plaser'in Yoncalı Yazıtında yer alan bilgilere bağlı olarak, Fırat nehrinin kaynağını aldığı bölgeye konumlandırıp, Urartu ile Daya (e) ni' nin yan yana olduğunu ifade etmektedir. (Russel, 1984,s.186-187). Salvini, Erzurum'un kuzeyine ve Çoruh vadisine konumlandırmıştır (Salvini, 1995,s.22-23 vd). Pehlivan, çekirdek toprakları Çoruh Havzası, Oltu, Aşkale- Tercan arası ve Aşkale-Sarıkamış arasında konumlandırmıştır (Pehlivan, 1991,s.25, 31). Ceylan, çekirdek toprakları Tercan ile Sarıkamış arasındaki bölgenin olduğunu belirtmiştir. En geniş yayılımını da, kuzeyde Doğu Karadeniz dağlarının güney eteklerinden kısmen Gürcistan topraklarına, batıda Erzincan Ovası'na, doğuda Sarıkamış'a ve güneyde Muş-Bulanık Varto'yu içine alan saha olduğu görüşündedir (Ceylan, 2017,s.524).

Asur metinleri, Urartu Devletinden bahseden ilk metinler olması yönünden önemlidir. I. Salmanassar tarafından kontrol altına alınan "Uruatri- Nairi Konfederasyonları" ilerleyen dönemlerde Urartu Devleti'nin temellerini oluşturacaktır (Tarhan, 1983,s.295; Erzen, 1984,s. 24 vd; Çilingiroğlu,1984,s.13 vd.;Tarhan,1986,s. 285 vd; Ceylan, 1994,s.166). M.Ö. 860-840 tarihlerinde Aramu/Arame¹² başkanlığında, Arzaşkun¹³ bölgesinde kurulmuştur. İlerleyen dönemlerde Asur saldırıları ile karşı karşıya kaldığında başkentin Arzaşkun'dan Van (Tuşpa)' a taşındığı görülür.

¹² Urartu Devleti'nin İlk kurucusunun adının Arame (858-832) olmasından dolayı Arami kökenli insanların devletin kuruluşunda etkin olduğu düşünülmektedir (Salvini, 2006,s.36).

¹³ Arame ilk olarak Sugunia daha sonraları da Arzaşkun kalelerini kuvvetlendirerek, bu şehirleri *Birleşik Devlet'in* başkenti yapmıştır. Van Gölü'nü çevreleyen çekirdek ülke topraklarını, bu güçlü merkezler ve diğer kalelerle kontrol altına almıştır (Pımarcık, 2014,s.37).

Kral İşpuini, Menua ve I. Argiştı dönemlerinde önemli bir güç haline gelerek yayılma politikası güdülmüştür. Bu yıllarda Daya(e)ni Krallığı, Urartular'ın kuzeye ve kuzeydoğuya açılmasına engel konumdadır. Pasinler, Aşkale ve Erzincan gibi verimli ovalar Daya(e)ni Krallığı'nın elinde bulunmaktadır. Bu gibi nedenlerden dolayı, Urartular M.Ö. IX. yüzyılın sonlarında Daya(e)ni üzerine iki önemli sefer¹⁴ düzenlemiştir. Bu seferler, Menua ile oğlu I. Argiştı 'nin ortak krallığı sırasında gerçekleştirilmiştir. Menua Daya(e)ni 'nin başkenti Şeşilu¹⁵'yu ele geçirerek kral Utupurşi' yi esir etmiş ve bol miktarda ganimet elde etmiştir. Menua, Daya(e)ni 'nin kıymetli malvarlığını Urartulara kazandırdığı bu seferine devamla Daya(e)ni 'ye bağlı Şeşeti ülkesi¹⁶sınır kenti Zua¹⁷, da seferini tamamlamıştır. I. Argiştı döneminde ise Daya(e)ni ve çevresini kesin olarak Urartu'ya bağlamıştır (Melikishvili, 1960,s.128; Tarhan, 1983,s.302 vd; Pehlivan, 1991,s.34).

Urartu Devleti, Daya(e)ni tehdidini ortadan kaldırdıktan sonra, Doğu Anadolu'da kendisine karşı koyabilecek hiçbir güç kalmamıştır. Urartular kurdukları şehir ve kalelerle, Aşkale ve çevresinin de içinde yer aldığı, Karasu- Aras depresyonunun zengin ovalarından azami derecede yararlanmışlardır. Horasan – Pasinler – Erzurum - Aşkale ve Erzincan ovalarındaki yerleşmeler bunu açıkça belgelemektedir. Aşkale Höyük, Cinis Höyük ve Küçükçağdarış yerleşmelerindeki buluntular, Aşkale ve çevresinde de Urartu hakimiyetinin yoğun bir şekilde yaşandığını göstermektedir. Urartular, tarım ve hayvancılığın yanında bölgenin zengin yer altı kaynaklarından da yararlanmışlardır. Aynı zamanda Karasu-Aras tabii yol üzerinde yer alan kalelerle askeri ve ticari yolu denetimleri altında tutmuşlardır. Böylece bölgenin ticari gelirlerinden de istifade etmişlerdir (Pehlivan, 1991,s. 42-43).

¹⁴Bu seferlere ait bilgilere, Horasan- Yazılıtaş ve Zivin (Süngütaş) yazıtlarından ulaşmaktayız (Detaylı bilgi için bkn. Pehlivan, 1984,s.86-87;Payne, 1995,s.40; Ceylan, 2005,s. 26).

¹⁵ Yazılıtaş Yazıtı'nda Diauehi'nin krali şehri olarak geçmektedir. Şeşilu'nun lokalizasyonu için genellikle Zivin Yazıtı'na dayandırılarak, Zivin önerilmiştir. (Detaylı bilgi için bkn. Ceylan, 2001,s. 41; Çilingiroğlu, 1994,s.62).

¹⁶ Diakonoff-Kashkai'ye göre bu yer, günümüzde Artvin ili Şavşat ilçesi ile özdeşleştirilmektedir (Detaylı bilgi için bkn. Diakonoff- Kashkai,1981,s.81)

¹⁷ Van Surp Pagos yazıtına göre Diauehi'nin Şeşilu' dan sonra ikinci bir krali şehri Zua'dır. Şehrin lokalizasyonu için, Diakonoff-Kashkai, Zivin çevresi olduğunu ileri sürmüştür (Diakonoff-Kashkai, 1981,s.106); Işık, Sarıkamış'ın batısındaki Handere Vadisinde olduğunu ifade etmektedir(Işık, K., 2015,s.134).

Merkezler

Aşkale Höyük

Erzurum İlinin 56 km batısında, Aşkale İlçesi'nin tam ortasında modern Erzurum-Erzincan karayolunun güneyinde 1625 m rakımda yer almaktadır (Foto 1-2). İlçenin doğusunda Ilıca, batısında Çayırılı ve Tercan, kuzeyinde Bayburt, güneyinde Çat İlçesi bulunur.

Höyük, Meydan Mahallesi'nin içinde yer aldığı için çevresi tamamen evler kaplanmıştır. Höyüğün kuzey yamacına, 123 basamaklı beton merdiven yapılmıştır.

Höyük 50 m yükseklikte kayalık bir zemine oturturulmuştur. Kuzey-güney doğrultulu höyüğün uzunluğu 150 m, eni 20 m 'dir. Höyüğün batı sınırı taş temel yapısıyla sona erdiğinden, kentlinin sur duvar temelleri olarak değerlendirilmektedir. Ancak mimarideki bu unsurun höyükteki sivil yapılara ait olduğu düşünülmektedir (Güneri, 1987b: 45-75, 169; Ceylan, 2002b: 169; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Aşkale Höyük; Ceylan, 2008a: 83; Günaşdı, 2013,s.148).

Höyük yüzeyi çayırarla kaplı olduğundan stratigrafisi hakkında yeterli ölçüde bilgi edinilememiş ve yüzeyde de fazlaca keramik ele geçirilememiştir. Keramiklerin çoğu aşınma sonucu, dik sırtlardan eteklere dökülmüş olarak bulunmuştur. Höyükte ele geçirilen figürlü parçanın keramik gruplarının hangisi içinde ele alınması gerektiğine karar vermek zordur. Ancak, siyah astarlı keramiğin yöredeki devamlılığına ilişkin somut bilgilerden yoksun olmasına karşın bu parçanın, III. bin geleneğine bağlı kalarak, sonraki dönemlerde üretilmiş olabileceğe söylenebilir (Güneri, 1987a: 60-61). Daha sonra yapılan araştırmalarda Aşkale Höyük'te Karaz kökenli keramikler olduğu tespit edilmiştir. 2000 ve 2012 yıllarındaki yüzey araştırmalarda çanak çömlek parçalarına rastlanılmıştır. Keramiklerin çoğu kiremit rengi, hamur rengi, devetüyü ve siyah renklidir.

Büyükardıç Yerleşmesi

Erzurum ilinin, 56 km batısında Aşkale İlçesi'nin kuzeybatısında 2050 m rakımdadır (Foto 3-4). Büyükardıç'ın doğusunda Aşkale Ovası, batısında Tercan Ovası, kuzeyinde Çayırılı ve Otlukbeli düzlükleri yer almaktadır (Şenyurt, 2005,s.320).

BOTAŞ'ın 2003 yılında yaptığı kurtarma kazıları nedeniyle Erzurum Müze Müdürü M. ERKMEN başkanlığında, S. Y. ŞENYURT' un bilimsel

başkanlığında gerçekleştirilen kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Geç Tunç Çağ ve Erken Demir Çağına ait izler tespit edilmiştir (Şenyurt, 2005,s.340; Günaşdı, 2013, s.148; Pehlivan, S., 2016,s.256,257).

Büyükardıç yerleşmesinin doğu yamacında gerçekleştirilen kazılarda açığa çıkarılan mimari buluntular, üç grup halinde tespit edilmiştir. Bunlar; Yuvarlak Planlı Yapı, Dikdörtgen Planlı Yapılar ve Açık Hava Ocağı (işlik)'dir. 10x8 m' lik alana yayılmış olan yuvarlak planlı yapının temelleri aşırı tahrip olmuş şekilde açığa çıkarılmıştır (Şenyurt, 2005,-s.343).Ocak, seki ve taban gibi mimari unsurların olmaması buranın sürekli kullanıma hizmet eden bir yapı olmadığı düşünülmektedir. 16x12 m boyutundaki dikdörtgen planlı yapı kendi içinde ana mekanı 11x13 m, küçük mekanda 3x10 m olarak tespit edilmiştir. Küçük mekanda çıkarılan hayvan kemikleri buranın hayvan barınağı olarak kullanıldığı ihtimali üzerinde durulmaktadır. Açık Hava Ocağı şeklinde adlandırılan mekan dikdörtgen planlıdır ve etrafı orta boy taşlarla çevrelenmiştir (Şenyurt, 2005,s.343-346).

Büyükardıç'ta bronz kanatlı ok uçları, demir keskinler ve ok uçları bulunmuştur. Kemikten yapılmış ok uçları, bızlar, öğütme taşları, ezgi taşları, keskinler, ağırşaklar gibi objeler de ortaya çıkarılmıştır. Büyükardıç verilerin büyük bir bölümünü oluşturan çanak çömlek buluntularından sadece bütün halde 4 kap ele geçmiş olmasına karşın, 731'i ağız kenarı ve dip parçası olmak üzere toplamda 6550 keramik parçası ele geçmiştir. Gri, grimsi kahverengi, kırmızımsı ve hamur rengi gibi keramiklerin yoğun olduğu gözlenmiştir. Genel olarak kazılarda Geç Tunç Çağ ve Erken Demir Çağına ait izler tespit edilmiştir (Şenyurt, 2005,s.357-370; Günaşdı, 2013,s.148; Pehlivan, S., 2016,s.256,257).

Cinis Höyük

Erzurum ili, Aşkale ilçesinin 19 km güneydoğusunda, Ortabahçe (Cinis) Köyü sınırları içinde 1780 rakımda yer almaktadır (Foto 5-6-7-8). Güneyde Dumanlı Dağları silsilesine ait Kemer, Eğerli ve Başkır dağları, kuzeyde Karasu Nehri, batıda Merdiven Köyü ile çevrili olup civarda Çamuklu Tepe ve Oyuktepe isimleriyle bilinen tepeler bulunmaktadır.

Höyük 40 x 45 m ölçülerine sahip olmasına rağmen büyük oranda toprak alındığı için, ilk tespit edildiği ebadından her geçen gün biraz daha kaybederek küçülmektedir. (Güneri,1987b,s.160 vd.; Ceylan, 2001a,s.74, Ceylan, 2008a,s.68).

Cinis Höyük tıpkı Sos Höyük gibi modern köy evlerinin ortasında kaldığından tahrip edilme boyutu uzaktaki yerleşmelere göre daha fazladır

(Güneri, 2008,s.93). Höyükte incelemelerde bulunan S. Güneri, höyüğün etrafında örneklerine Azerbaycan bölgesinde rastlanılan taş bir duvarın var olduğunu belirtmiş ise de daha sonra araştırmalarda bulunan A. Ceylan böyle bir mimari yapının tespit edilemediğini belirtmiştir. (Güneri,1984,s.160 vd.; Ceylan, 2001a, s.74, Ceylan, 2008a,s.68).

Kaçak kaçılar sonucu Erzurum müzesine getirilen keramikler ve insan yüzü kutsal ocak parçaları bu höyüğün Karaz Kültürünü en iyi yansıtan Karaz, Pulur, Güzelova ve Sos Höyük kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Cinis Höyükte Karaz çanak-çömleği özelliği taşıyan büyük ve orta boy çömlekler, üç köşeli ve düz kaideli kapların yanı sıra metal parlaklığına sahip siyah, iç kısmı ise devetüyü rengindeki keramikler tespit edilmiştir. Keramik verilerine göre Erken Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'da yerleşme gördüğü tespit edilmiştir (Ceylan, 2001b,s.30; Günaşdı, 2013,s.149).

Karaz Kültürünün karakteristik özelliğini yansıtan önemli verilerden biri de ocaklardır. Erzurum ve çevresindeki Karaz Kültürü ocakların iki şekilde olduğu tespit edilmiştir. İki temel gruba ayırabileceğimiz ocaklar; *sabit ocaklar* ve *seyyar/taşınabilir ocaklar*'dır. Karaz ve Güzelova'da çıkarılan at nalı biçimindeki ocakların farklı türleri de Sos Höyük ve Cinis Höyük'te insan yüzü ocaklar keşfedilmiştir (Şahin, 2015, s.290) Sabit ocak olduğu tahmin edilen Cinis Höyükteki at nalı biçimindeki ocak, turuncu renkli kilden kabaca insan yüzü formu verilmiştir. Kutsal ocakta göz, burun ve kulakların oldukça belirgin olduğu ve çenenin altından itibaren uzun bir şekilde yapılan boyun kısmının, alt alta yayvan "V" biçimli çizgilerle bezendiği görülmektedir. Ayrıntılı insan yüzü işlenmiş ocağın iki uzantısı büyük ölçüde tahrip olmuştur (Ceylan, 2001b, s.30; Günaşdı, 2013,s.149). Ocakların çeşitli motiflerle bezeli olması ocakların kutsal amaca yönelik olduğu yönünde bizlere bilgi vermektedir. Ocağın taban bölümünde yoğun yanık izi görülmektedir. Ateş yakma eylemi ocağın iç kısmında mı yoksa ocağın hemen önüne illeştirilen bir çanakta mı gerçekleştirildiği bilinmemektedir.

Bu antropomorfik betimli ocağın Anadolu dışında benzerleri Beth Shan¹⁸, Beth

¹⁸İsrail sınırlarında, Kinneret (Galilee Denizi) Gölü'nün yaklaşık 12 km güneyinde ve Ürdün'ün dört mil batısında yer alır (Detaylı bilgi için bkn. Chazan-McGoven,1984,s.20-24; İserlis- Greenberg, vd.,2012,s.318-337).

Yerah¹⁹, Tabara el-Akrad²⁰, Tell el-Judeideh²¹, Tell Tainat²², Tell Dhahab²³ ve Amiranis Gora²⁴, da tespit edilmiştir. Tell el-Judeideh’de Tunç Çağı’nın II. evresine tarihlenen kutsal ocaklar saptanmıştır. Tell el-Judeideh dışında Tell Dhahab ve Tell Tainat’ ta bulunan at nalı biçimli bu seyyar ocakların orta ve uç bitimleri insan yüzü şeklinde yapılmıştır. Yüzün ayrıntıları çizilerek oluşturulmuştur (Braidwood, R.-Braidwood,1960,s.3 vd.). Ayrıca bugün Gürcistan sınırında Amiranis Gora’ da yer alan ocaklar tipolojik olarak önemli bilgiler sunmuştur. Bu sabit ocaklar, bölgede çalışma yapanlarca “*kalın çeperli silindirik ocaklar, ortası üç çıkıntılı dairesel ocaklar, ortası çukur dairesel ocaklar ve etrafında çıkıntısı olan kase biçimli ocaklar*” şeklinde dört tip olarak sınıflandırılmıştır (Kuşnareva-Çubinişvili,1970,s.63 vd.).

Bu da bizlere Karaz kültürünün Kuzeydoğu Anadolu havzasından Suriye-Filistin’ e kadar yayılım gösterip bu özel antropomorfik ocak geleneğinin varlığını göstermektedir. Yapılan araştırmalar doğrultusunda ocakların sıradan günlük kullanım için değil ritüeller için üretildiği ileri sürülmüştür (Takaoglu, 2000,s.13-14; Palumbi, 2016,s.11 vd.).

Kandilli Kalesi

Erzurum ili, Aşkale ilçesi, Merdiven Köyü’nün 3 km güneyinde,

¹⁹Tel Bet Yerah (Khirbet el-Kerak), İsrail sınırlarında Ürdün Nehri’nin Kinneret (Galilee Denizi) Gölü’nden çıktığı noktada yer alan, büyük müstahkem bir Erken Tunç Çağı merkezidir (Detaylı bilgi için bkn. Greenberg- Eisenberg, 2002,s.213-222; Greenberg – Paz, 2004,s.1-23; Greenberg – Paz, 2005,s.81-103; Greenberg-Eisenberg vd.,2006,s.1 vd.; Greenberg,2007,s.257-268.; Greenberg- Goren, 2009, s.129-134; İserlis- Greenberg vd.,2010,s. 245-262;Greenberg- Paz, 2011,s.156-164.

²⁰ Hatay İli’nin merkezi olan Antakya kentinin kuzeydoğusunda; Tell Açına Höyüğü’nün 1.5 km doğusunda; Türkiye-Suriye sınıra çok yakın konumda yer alır (Detaylı bilgi için bkn. Hood,1951,s.113-147).

²¹Tell el Cüdeyde, Antakya il merkezinin güneydoğusunda; Reyhanlı İlçesi’nin 1.8-1.9 km doğu-güneydoğusunda yer almaktadır. (Detaylı bilgi için bkn. McEwan, 1937,s.8-16; Braidwood, Braidwood, 1960 , s.1 vd.; Yener-Wilkinson, 1997,s. 413-432)

²²Tell Tayinat,Hatay kentinin doğu-kuzeydoğusunda; Reyhanlı İlçesi’nin 17.5 km batısında; Hatay’ı Reyhanlı üzerinden; Türkiye-Suriye sınırından; Suriye Halepkentine bağlayan karayolunun hemen kuzeyindedir (Detaylı bilgi için bkn. Harrison- Osborne,2012,s.125-143).

²³ Altntepe, Antakya il merkezinin güneydoğusunda; Reyhanlı İlçesi’nin 1.7 km güneydoğusunda yer almaktadır.

²⁴ Gürcistan sınırında Akhalkalaki kasabası yakınlarında Akhalkalaki semtinde yer alır (Detaylı bilgi için bknKuşnareva 1997, 75 vd.;Palumbi 2008,s.192 vd.)

2109 m rakımda yer almaktadır (Foto 9-10).

Su kaynakları açısından oldukça zengin bir mevkide yer alan kale, büyük bir tepenin batı tarafına kurulmuştur. Kale girişinin hemen güney tarafında bulunduğu ve 2.70 m kapı genişliğine sahip olduğu görülmektedir. Kalenin hemen doğu tarafında yerleşim yerleri bulunmaktadır. Oval planlı yapıların mevcut olduğu kalede ortalama 50x30 cm taşlar kullanılmıştır. Kale doğu-batı doğrultulu inşa edilmiştir. Kalenin güneydoğu tarafında duvar izlerine rastlanılmaktadır. Duvardaki taşlar ortalama 80x90 cm boyutlarında ve kiklopik teknikte oturtulmuştur. Kaledeki keramik verileri Erken Tunç Çağ, Orta Demir Çağ, Geç Demir Çağ ve Orta Çağ'a ait olduğu tespit edilmiştir. (Ceylan - Günaşdı,2018,s.239).

Küçükçağdarış (Küçükgeçit) Kalesi

Erzurum ilinin 52 km batısında, Aşkale ilçe sınırları içerisinde, Erzurum-Erzincan modern karayolunun hemen güneyinde 1607 rakımda yer almaktadır (Foto 11-12-13). Köyün, güneyinden; Karasu Nehri, kuzeyinden; Çağdarış Çayı, doğusundan; Serçeme Deresi akar. Bu sular köyün batısında birleşerek Fırat Nehri'nin bir kolu olan Karasu'yu oluşturur. Köyün içinden demiryolları, kuzey/güneyinden karayolları geçerken doğuyu batıya bağlayan havayolu da köyün üzerinden geçmektedir.

Küçükçağdarış Kalesi, ovaya ve boğaza egemen bir konumda ana kayaya oyularak oluşturulmuştur. Sur temel yatakları, kiklopik teknikte inşa edilen sur duvarlarının çok azı günümüze ulaşmıştır. Kale Orta Demir Çağı (Urartu) kalelerindenidir. Bu kaledeki yapıların benzerlerine Şirnikale²⁵, de rastlamak mümkündür. Kalenin keramik verilerine göre Erken Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'da yerleşme gördüğü tespit edilmiştir (Ceylan, 2003,s.315; Ceylan, 2008a,s.113; Kozbe - Ceylan vd., 2008: Küçükçağdarış Kalesi; Günaşdı, 2013,s.150; Ceylan - Günaşdı, 2018,s.279).

Kalenin batı yönünde, 3 m çapında bir girişe sahip olan tünel iç kısmında yüksekliği 4m olan, 60 basamağı sayılabilen bir tünel yer almaktadır. Çağdarış deresine inen bu tünelin alt kısmı dolmuştur. Kalenin batısında bir sarnıç yer almaktadır. Sarnıç, 2.90 x 3.70 x 3.60 m ölçülerindedir. Ana kayaya oyulmuş sarnıç, kalenin su ihtiyacını karşılamak için yapılmıştır. Kalenin batı tarafında yer alan depo, sarnığın yakınında ana kayaya oyulmuştur. Ağız çapı 1.30 m, derinliği 3 m' dir. Harçlı duvarlardan geç dönemlerde de kullanıldığı

²⁵Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 50 km güneydoğusunda yer alan kaleye, Tercan'dan Çat'a giden yol ile ulaşılır.

bilinmektedir (Işık, 1987,s.497).

Tespit edilen keramikler büyük oranda ağız, dip, çömlek, kk buluntu, kulp, tabak, çanak gibi profil veren parçalar ve gövde parçalarına rastlanılmıştır. Keramikler genelde devetüyü, hamur rengi, kahverengi ve kiremit renklidir. Keramiklerin çoğunda astar kullanılmamıştır; astar kullanılanlar genel olarak hamur rengi, siyah ve kiremit renklidir. Keramikler iyi pişmiş, ark yapımı ve açkılı olduğu gözlenmiştir.

Merdiven Kalesi

Erzurum ili, Aşkale ilçesi, Merdiven Köyü' nün 3 km güneybatısında, Kandilli Kalesi'nin 1 km batısında 1990 m rakımda yer almaktadır (Foto 14).

Kuzey-güney doğrultulu olarak inşa edilen kale, 42 m uzunlukta ve 19 m genişliktedir. Kale üzerinde oval planlı yapılar göze çarpmaktadır. Kalenin güney ve kuzey tarafı sur duvarlarıyla çevrilerek koruma altına alınmaya çalışılmıştır. Sur duvarları, 80x70 cm dış yüzeyleri kabaca dzeltiymiş taşlardan oluşturulmuş olup, kale sur duvarlarının kalınlığı 2 m'dir (Ceylan - Günaşdı, 2018,s.285).

Kalenin batısı derin bir vadiyle çevrili olduğu için, sur duvarı yapılmamış ve ana kayanın tıraşlanarak kabaca düzeltilmesiyle doğal bir duvar oluşturulmuştur. Bu özelliği doğu tarafı için de söylememiz mümkündür. Kandilli Kalesi'nin güneyinden geçip doğusunu dolaşan dere, aynı Şekilde bu kalenin de güneyinden geçerek doğusunu dolaşmaktadır. Kalede keramik verisine rastlanılmamıştır. Ancak A. Ceylan kale, Kandilli Kalesi ile birbirine oldukça yakın olmasından dolayı benzer özellikler gösterdiğini düşünmektedir. Erken Tunç ağından başlayıp Orta ağ'a kadar yerleşim gördüğünü ifade etmiştir (Ceylan - Günaşdı, 2018,s.285).

Tilkitepe Höyük

Erzurum ili Aşkale ilesinin²⁶ 15 km doğusunda Ilıca-Kandilli karayolunun yakınında, Alaca Köyü'nün 600 m güneyinde 1725 rakımda yer almaktadır (Foto 15-16).

Höyük, Karasu Nehri yakınında ve vadiye egemen bir konumdadır. Yapılan ölçümlere göre höyük, 70x120 m boyutlarında ve 10 m yüksekliktedir. Yapılan araştırmalarda malzemenin özellikle höyüğün güneybatı kesiminde yoğunlaştığı gözlenmiştir. Bu alanda çok sayıda

²⁶Merkez günümüzde Erzurum İli Aziziye (Ilıca) İlçesine bağlanmıştır.

keramik ve obsidyen dışında birkaç kemik buluntu parçalarına da rastlanmıştır. Höyük'teki keramikler İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağa tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2001, s.74; Ceylan, 2008,s.67).

Tilkitepe Höyük keramiğinin büyük oranda ağız, dip, küçük buluntu, çanak gibi profil veren parçalar ve gövde parçalarına rastlanılmıştır. Keramikler genelde kiremit, hamur rengi ve devetüylüdür. Keramiklerin büyük bölümü orta dereceli pişmişken iyi derecede pişmişlerde bulunmaktadır. Çark yapımı el yapımına nazaran daha fazladır.

Toprakkale Kalesi

Erzurum ili, Aşkale ilçesinin 30 km güneydoğusunda, Tosunlu Köyü'nün 1.5 km batısında, 1930 m rakımda yer almaktadır (Foto 17-18).

Doğu-batı doğrultulu kale, 55 m uzunluğunda ve 23 m genişliğindedir. Elips biçimindeki kalenin sur duvarları tahrip olmakla birlikte, kuzeye bakan yamaçlarındaki sur duvarları kısmen takip edilebilmektedir. Kale üzerinde tespit edilen keramik verileri, Erken Tunç Çağ, Geç Demir Çağ ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan vd. 2017 AST Baskıda; Ceylan - Günaşdı, 2018,s.347).

Turaç Kalesi

Erzurum ili, Aşkale ilçesi, Turaç Köyü'nün 2 km doğusunda, 2292 m rakımda yer almaktadır(Foto 19-20).

Kale, yaklaşık 250 m uzunluğunda, 120 m genişliğinde doğal bir kayalık üzerine inşa edilmiştir. İlk Tunç Çağı özelliği taşıyan kale yüksekliği 92 m'dir. Kalenin batı kısmındaki sur duvarları 6 m aralıklarla kurtin²⁷ ve bastiyonlarla²⁸ desteklenmiştir. Kalenin doğu kısmındaki sur duvarları kısmen yıkılmıştır. Kalenin giriş kısmı kuzeydendir; diğer girişi ise güney tarafta yer almaktadır. Sur duvar genişliği, 4.5-5 m arasında olup sur duvarlarının yüksekliği 1-1.5 m arasında değişiklik göstermektedir. Kalenin hemen 2 km güneyinde, kaleyi gören başka bir kale bulunmaktadır. Toprakkale ile bu kale, Aşkale-Tercan-Çat arasındaki vadi yollarını, su kaynaklarını ve tarım alanlarını kontrol eden stratejik bir yerde kurulmuşlardır. Vadilerin arasında sıkışan yerleşmeleri kontrol eden bu savunma yapıları, müstahkem ve ulaşımı zor noktalarda yer alırlar (Ceylan vd. 2017 AST Baskıda; Ceylan - Günaşdı, 2018,s.352).

²⁷ Eskiçağda sur yapılarının burçlar arasında kalan beden duvarlarına verilen ad.

²⁸Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı kalelerinde, sur duvarlarına belirli aralıklarla yapılan gözetleme kulelerinin taban yapısına verilen ad.

Kalenin içerisindeki toprak alan, bir dönem ekim alanı olarak kullanıldığı için, kale üzerinde keramik verisi oldukça azdır. Mimarisi ve az sayıdaki keramik verisi Erken Tunç ağı kalesi olmasının yanı sıra Orta ağ'a tarihlendirilen keramik de tespit edilmiştir (Ceylan vd. 2017 AST Baskıda; Ceylan - Günaşdı, 2018,s.352).

Sonuç

Doğu Anadolu'da Son Kalkolitik ağ ve Orta Tunç ağı (İlk Tunç ağı) boyunca görülen Karaz türü keramiklerin hem bu bölgeye hem de Transkafkasya, Kuzeybatı İnan, Nahcivan, Suriye-Filistin ve Levant yayılım sahasına kültürel bir kimlik kazandırdığı söylenebilir.

Karaz Kültürü bilim dünyasınca farklı şekillerde tanımlansa da genel özellikleri yönünde benzer özellikler taşımaktadır. Kendine has keramik rengi, döneminde mleki arkı kullanılmasına rağmen keramiklerinin el yapımı olması, özellikle kabartma, kazıma ve oluk bezemeyle süslendiği görülür. Aşkale ve çevresinde Karaz kültürünün yayılım sahasında olduğu için yzev araştırmalarda tespit edilen keramiklerin tipolojik olarak Karaz keramiği özelliği taşıdığı grlmştir. Keramikler genelde siyah, gri, kahverengi, kırmızımsı kahverengi, hamur rengi ve devetüylüdür.

Karaz Kültürü'nn yansıtıcı unsurlarından biri de sabit ve taşınabilir ocaklardır. Gebelıyı göçebe yaşam tarzından dolayı taşınabilir ocakların sayısı sabit ocaklara nazaran daha fazladır. Bugün Erzurum Müzesinde sabit ocak grubundan insan yzly Cınis kutsal ocağı antropomorfik betimlemesiyle önemli bir eserdir. Bu insan yzly ocak Takaoğlu tarafından at nalı biçimli ocak olarak tanımlanmıştır. Karaz Kültürü'nn yayılım sahasındaki Beth Shan, Beth Yerah,Tabara el-Akrad, Tell el-Judeideh, Tell Tainat, Tell Dhahab ve Amiranis Gora gibi merkezlerde bu tip ocaklar tespit edilmiştir. Bu da bizlere kültür sahasındaki merkezlerin mesafelere rağmen benzer özelliklere sahip olduklarını göstermektedir.

KAYNAKÇA

Amiran, R. (1952). "Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA", Israel Exploration Journal II, Israel, 89-103.

Arsebük, G. (1974). *Altınova'da Koyu Yzly Akılı ve Karaz Türü anak-mlek Arasındaki İlişkiler Sorunu*, İstanbul Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Arsebük G. (1979). "Altınova'da (Elazığ) Koyu Yzly Akılı ve Karaz Türü anak

Çömlek Arasındaki İlişkiler”, Türk Tarih Kongresi VIII,81-92.

- Arsebük G. (1986). “*Altınova’da(Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu*”, Türk Tarih Kongresi IX,1986, 67-72.
- Atalay, İ. (1978). *Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi*, Erzurum.
- Batiuk, S.D. (2000). “*Petrographic Analysis of the Early Transcaucasian Ceramics from the Bayburt Region North Eastern Anatolia: An Exploratory Study*”, *Ancient Near Eastern Studies* 37, 153-163.
- Batiuk, S.D. (2013). “Fruits of Migration: Understanding the ‘Long Duree’ and the Socioeconomic Relations of the Early Transcaucasian Culture”, *Journal of Anthropological Archaeology* 32, 449-477.
- Bingöl, A. (2016). “*Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşmeleri*”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18,487-502.
- Bittel, K. (1945). *Önasya Tarih Öncesi Çağlar: Mısır, Filistin, Suriye*, İstanbul.
- Burney, C. A. (1958). “*Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age*”, *Anatolian Studies* VIII, London,157-209.
- Burney, C. A. (1966). “*A First season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere*”. *Anatolian Studies* XVI.
- Burney, C. A. (1977). *From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology*, London.
- Burney, C. A.- D. M.Lang. (1971). *The Peoples Of The Hills*, London.
- Braidwood, R.J.- L. Braidwood. (1960). *Excavations in the Plain of Antioch I. The Earlier Assamblage Phases A-J*, Chicago.
- Ceylan, A. (1994). *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*.(Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, A. (2001a). “*1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları*”. XVIII. AST II. Ankara.
- Ceylan, A. (2001b). “*Erzurum’da Önemli Bir Merkez Cinis Höyük*”. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 26, 29-42.

- Ceylan, A. (2002). "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları". XIX. AST II. Ankara.
- Ceylan, A. (2003). "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırması", XX. AST II, Ankara.
- Ceylan, A. (2005). "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age". Anatolian Iron Age V. Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, London, 21-29.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları I, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Erzurum.
- Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*, Erzurum.
- Ceylan, A. (2017). "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 20, 517- 568.
- Ceylan, A. – İ. Üngör. (2018). *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, Erzurum.
- Ceylan, A. – A. Bingöl- M. Karageçi. (2018). *Eskiçağ'da Kars Kaleleri*, Erzurum.
- Ceylan A.-Y. Günaşdı. (2018). *Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri*, Erzurum.
- Ceylan, N. (2016). "Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 9/43.
- Chazan, M.- P. E. McGovern. (1984). "Khirbet Kerak Potter at Beth Shan Technological Evidence for Manufacture", MASCA Journal 3/1, 20-24.
- Çilingiroğlu, A. (1984). *Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*, İzmir.
- Diakonoff, I. M. - S. M. Kaskai. (1981). *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden.
- Dyson, R. H. (1968). "The Archaeological Evidence of the Second Millennium B.C. on the Persian Plateau", CAH 11, 14-16.
- Dzharparidze, O. M. (1964). "The Culture of Early Agricultural Tribes in the

Territory of Georgia”, VIII. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Moscow, 2-9.

Duru, R. (1979) *Keban Projesi Değirmentepe Kazısı 1973*, Ankara.

Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara.

Erinç, S. (1953) *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul.

Güneri, A. S. (1992). “*Doğu Anadolu’da Yeni Gözlemler*” Türk Arkeoloji Dergisi XXX , 149-195.

Güneri, A. S. (1987a). *Erzurum Çevresinin Ön Urartu Yerleşim Birimleri ve Seramiği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Güneri, A.S. (1987b). “*Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzeysel Araştırması*” V. ASTII, Ankara.

Güneri, A. S. (2007). “*Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova’da Geç Karaz Kültürü Evresi Yerleşmeleri ile İlgili Arkeolojik Keşifler*”, Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları, 267 -324.

Güneri, A. S. (2008). *Erzurum I, Son Tunç Erken Demir Çağı Yerleşmeleri*, İzmir.

Günaşdı, Y. (2013). *Karasu(Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Günaşdı, Y. (2016). “*Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik*”, TÜBA-AR 19, 113-136.

Greenberg, R.- E. Eisenberg. (2002). “*Egypt, Bet Yerah and Early Canaanite Urbanization*. In: van den Brink, E.C.M. and Levy, T. (eds.). *Egypt and the Levant: Interrelations from the 4th through the Early 3rd Millennium BCE*”, Leicester University Press. 213–222.

Greenberg, R.-E. Eisenberg- S. Paz. (2006). *Bet Yerah—The Early Bronze Age Mound: Excavation Reports, 1933–1986. (IAA Reports, No.30)*. Jerusalem:IAA.

Greenberg, R.,- S., Paz (2004). “*An EB IA–EB III Stratigraphic Sequence from the 1946 Excavations at Tel Beth Yerah*”, Israel Exploration Journal 54, 1–23.

Greenberg, R.- Y. Paz. (2005). “*The Early Bronze Age Fortifications of Tel Beth Yerah*”, Levant 37, 81–103.

Greenberg, R. (2007). *Transcaucasian Colors: Khirbet Kerak Ware at Khirbet*

- Kerak (Tel Bet Yerah), In: Lyonnet, B. ed. Les cultures anciennes des pays du Caucase (6ème-3ème millénaire),257-268.*
- Greenberg, R. -Y.Goren . (2009). “*Migrating Technologies at the Cusp of the Early Bronze Age III*”,Tel Aviv 36, 129-134.
- Greenberg, R. -S. Paz. (2011). *The Streets of Bet Yerah,Eretz-Israel 30 (Amnon Ben-Tor Volume),156-164.*
- Halilov, T. (2017).“*Nahçıvan Bölgesi Erken Tunç Çağı Seramik Desenlerinin Yayılım Alanı ve Anlamı Hakkında*”, Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi 2/1.
- Hauptmann, H. (1976).“*Norşuntepe Kazıları, 1972*”, Keban Projesi 1972 Çalışmaları, Ankara, 41-59.
- Harmanakaya, S.- O. Tanındı-M. Özbaşaran.(1997). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeler 2 Neolitik*, İstanbul.
- Harmanakaya, S.-B. Erdoğu. (2002). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeler 4a/4b İlk Tunç Çağı*, İstanbul.
- Harrison T. P.- J. F. (2012). Osborne,“*Building Xvi And The Neo-Assyrian Sacred Precinct At Tell Tayinat*”,Journal Of Cuneiform Studies Vol. 64, 125-143.
- Herzfeld, E. (1968). *The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East*, Wiesbade.
- Hood, S. (1951). “*Excavations at Tabara El Akrad*”*Anatolian Studies*1, 113-147.
- Işık, F. (1987). “*Şirinlikale*”, Belleten LI/200,497-533.
- Işık, K. (2015). *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları*, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,(Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Iserlis M.- R. Greenberg- R. Badalyan -Y. Goren. (2010). “*Bet Yerah, Aparan III and Karnut I: Preliminary Observations on Kura-Araxes Homeland and Diaspora Ceramic Technologies*”,*TUBA - Ar* 13,245-262.
- Iserlis, M.- R. Greenberg-Y. Goren. (2012). “*A Technological Study of the Early Bronze Age III Pottery*”, Excavations at Tel Beth-Shean, Volume IV.,318-337.
- İbiş, R. (20006). *Güllüdere Demir Çağı Yerleşmesinin Kuzeydoğu Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi*, Ankara:Gazi Üniversitesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Koşay, H. Z. (1948). “*Karaz Sondajı*”. *TTK Kongresi* 3, Ankara,1948, 165-169.
- Koşay, H. Z. (1959).“*Erzurum-Karaz Kazısı Raporu*”.Belleten91, Ankara,349-413.

- Koşay, H. Z. (1962). “*Pulur Kazısı, 1960*”.TAD 11, Ankara, 25-28.
- Koşay, H. Z. (1964). “*Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)*”.Atatürk Konferansları I, Ankara,91-94.
- Koşay, H. Z. (1967). “*Pulur Kazısı*”. VI. Türk Tarih Kongresi, 14-15.
- Koşay, H. Z. (1974).“*Erzurum-Karaz Kazısı Raporu*”, Belleten XI/11. Ankara.
- Koşay, H. Z. (1976). *Yeniköy Höyüğü Kazısı 1972, Keban Projesi 1972 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, 1-5, Ankara,175-193.*
- Koşay, H. Z. (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara.
- Koşay, H. Z. - K. Turfan. (1959).“*Erzurum-Karaz Kazısı Raporu*”. Belleten XXIII/91,Ankara, 349-413.
- Koşay, H.- H. Vary. (1964). *Pulur Kazısı*,Ankara.
- Koşay, H.- H. Vary. (1967). *Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961*,Ankara.
- Kuftin, B. A. (1943).“*An Urartian Columbarium on the Slopes of Ararat and the Copper Age of Kura-Arex Basin*”, Vestnik Gosukarstvennogo Muzeja (XIIIB),92-123.
- Kohl, P. (2009). Origins, “*Homelands and Migrations: Situating the Kura-Araxes Early Transcaucasian ‘Culture’ within the History of Bronze Age Eurasia*”, Tel Aviv 36, 241-65.
- Kozbe, G. (1987). *Van Dilkaya Höyüğü 1984-1986 Kazı Dönemlerinde Ele Geçen Erken Transkaftasya Çanak Çömleği*,(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir.
- Kozbe, G.- A. Ceylan. (2008). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeler 6, Demir Çağları 1-2.*
- Kushnareva, K.Kh. (1997). *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium B.C.*, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum (University Museum Monograph 99).
- Krupnov, F. I. (1964).“*The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community*”,Soviet Anthropology and Archaeology III, 31-42.

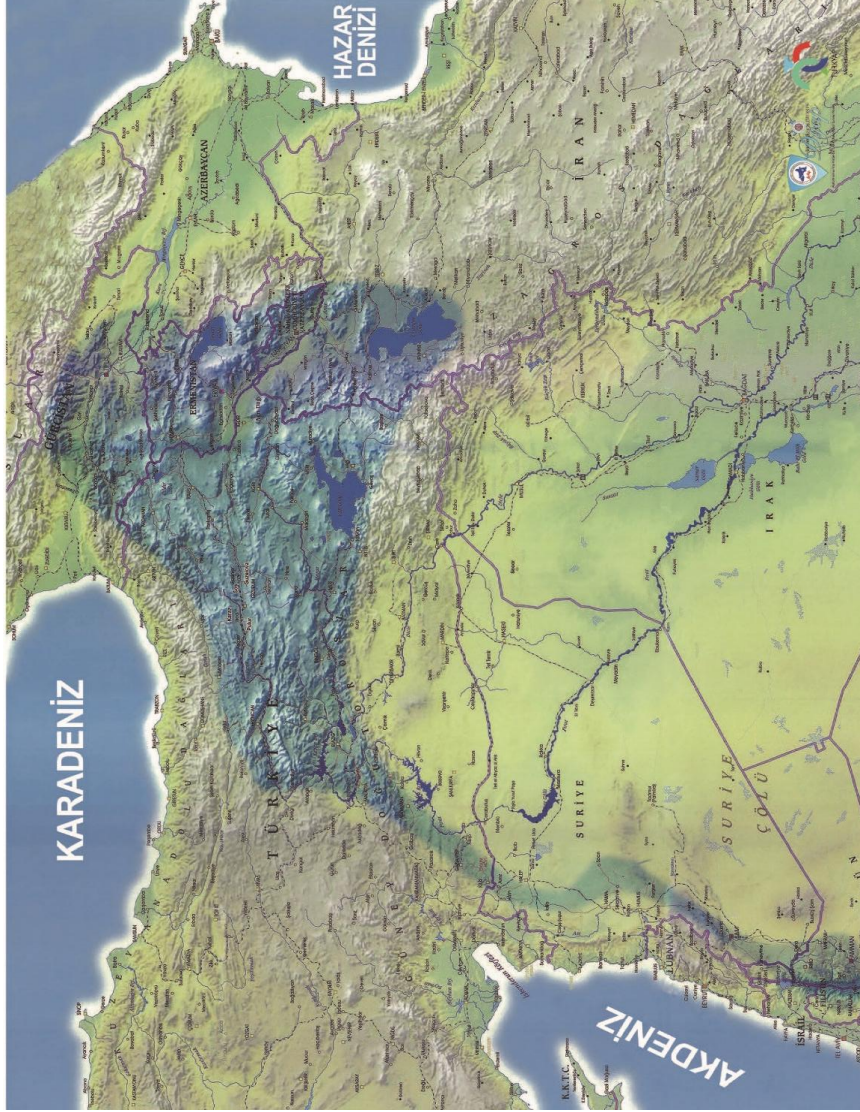
- Kökten, K. (1947). “1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, Belleten 11/43,431-472.
- Lang, D. M. (1970). *Armenia*. London.
- Maisler, B. – M. Stekelis –M. Aviyonah. (1952). “*The Excavations at Bet-Yerah (Khirbet- Kerak) 1944-1946*” *İsrael Exploration Journal* II/3, 165-173.
- Mellart, J. (1958). “*The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean*”, *AJA* 62, New Jersey,9-33.
- Melikishvili, M. A. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova.
- McEwan, C. W. (1937). “*The Syrian Expedition of the Oriental Institute of the University of Chicago*”, *AJA*, Vol. 41/ 1, 8-16
- Özgül, O. (2011). *Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi*, Erzurum; Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Özgül, O. (2016). “*Erzurum’da Stratejik Bir Urartu Kalesi Tepeköy (Piralibaba)*”, **Tüba-Ar** 19,137-159.
- Öztürk, N. (2004). “*Anadolu’nun Karaz Seramiğine Ait Eski ile Yeni Görüşleri ve Yerleşim Yerleri*”. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi4/32, Erzurum, 81-93.
- Palumbi, G. (2007). “*From Collective Burials to Symbols of Power. The Translation of Role and Meanings of the Stone-lined Cist Burial Tradition from Southern Caucasus to the Euphrates Valley*” , *Scienze dell’Antichita* 14, 17-44.
- Palumbi, G. (2008). *The Red and Black: Social and Cultural Interaction between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium B.C.*, Roma.
- Palumbi, G. (2016). “*The Early Bronze Age of the Southern Caucasus*”, *Oxford Handbooks Online*,1-44.
- Palumbi, G.- C. Chataigner, “*The Kura-Araxes Culture from the Caucasus toIran, Anatolia and the Levant: between Unity and Diversity. A Synthesis.*” *Paléorient* 40 (2),247–260.
- Payne, M. R. (1995). *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

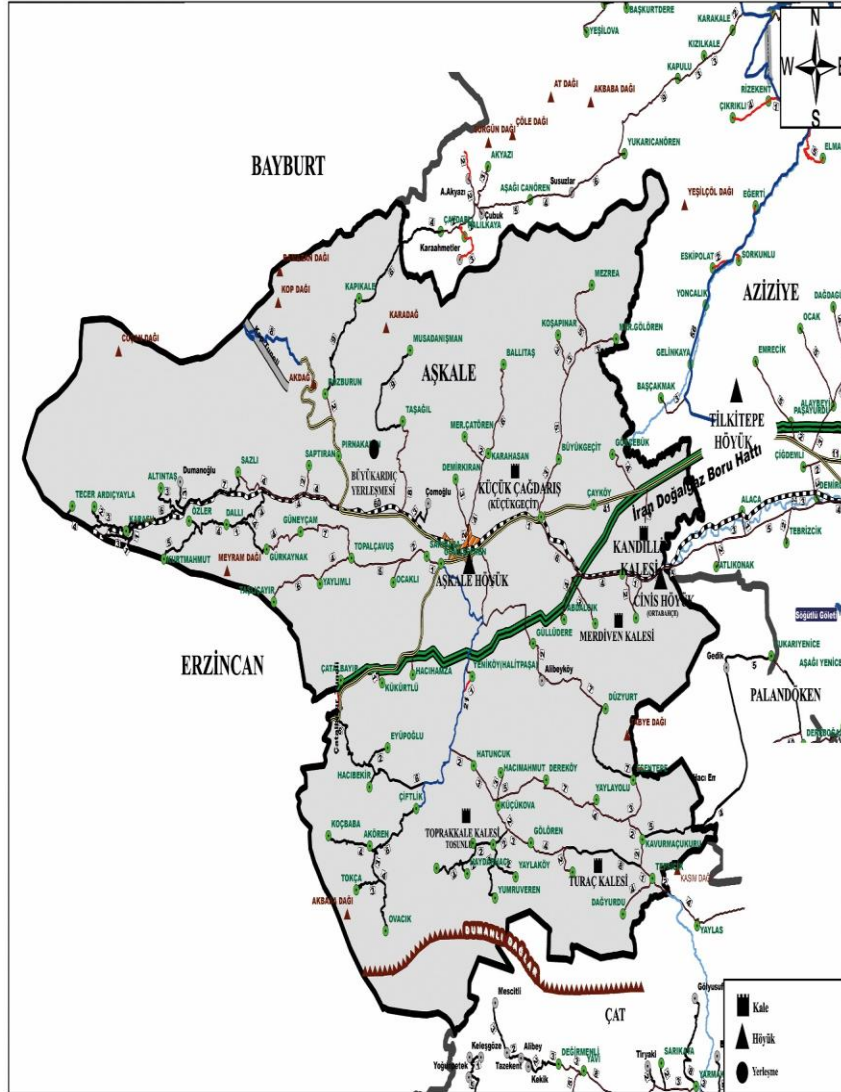
- Pehlivan, M. (1984). “*En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*,” (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pehlivan, M. (1990). “*Karaz ve Hurriler*” 100. Yıl Sosyal Bilimler Dergisi-I, Van, 168-175.
- Pehlivan, M. (1991). “*Daya (e) ni /Diau (e) hi*. Erzurum.
- Pehlivan, M. (1994). “*Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi*”, Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988), Ankara,327-345.
- Pehlivan, S.(2016). “*Erzurum İlinde Yapılan Kazılar Hakkında Bir Değerlendirme*”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 17, 241-265.
- Pınarcık, P. (2014). “*Urartuların Başkentleri*”, Tarih Araştırmaları Dergisi 33/56, 35-54.
- Piotrovsky, B. B.(1962).“*The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.*”, VI. International Congress of Prehistorical and Protohistoric Sciences, Moscow.
- Rothman, M.S. (2015).“*Early Bronze Age Migrants and Ethnicity in the Middle Eastern Mountain Zone*”, PNAS 112(30),9190-9195.
- Russell,H.F. (1980). *Pre- Classical Pottery of Eastern Anatolia Based on a Survey by Charles Burney of Sites Along the Euphrates and around Lake Van*, Oxford.
- Russel, H.F. (1984).“*Shalmanaser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources*”.Anatolian Studies24,185 vd
- Salın, S.(2013). Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Aşkale Bölgesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Sagona, A. G.-C. Sagona - H. Özkorucuklu. (1995). “*Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report*”. AS 45,193-218.
- Sagona, A. G. (1996). “*Excavations at Sos Höyük-1994*”. KST XVII/I, Ankara, 129-150.

- Sagona, A. G.- M. Erkmən-C. Sagona. (1997). "Excavations Sos Höyük 1995". XVIII. KST- I, Ankara, 137-143.
- Sagona, A. G.(1998). "Excavations Sos Höyük 1996".XIX. KST - I, Ankara, 245-250.
- Sagona, A. G. (1999). "Excavations at Sos Höyük, 1997". XX. KST - I, Ankara,205-206.
- Salvini, M. (1995). *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt,
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul.
- Sukenik, Y.(1947). "On the Technique of Khirbet Kerak Ware" BASSOR CV I,9-17.
- Şahin, H. A.(2015). "Kültepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadolu'daki Kanıtları ve Hurri Göç Yolları", Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu I, 289-298.
- Şenyurt, S. Y. (2006). Büyükardıç. Doğu Anadolu'da Bir Erken Demir Çağı Tepe Yerleşmesi / An Early Iron Age Hilltop Settlement in Eastern Anatolia. *Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Yayınları: 2 / Baku- Tbilisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Project Publications of Archaeological Salvage Excavations: II*. Ankara.
- Şenyurt, S.Y. - İbiş, R. (2005a). "BTC Ham Petrol Boru Hattı Güzergahı 2002 Yılı Yüzey Araştırmaları: Erzurum ve Erzincan Çevresi Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağı Yerleşimleri / BTC Crude Oil Pipeline 2002 Surveys: Chalcolithic and Early Bronze Age Settlements of Erzurum and Erzincan Provinces" S. Y. Şenyurt (Ed.). *Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı 2002 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırmaları / Baku-Tbilisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Archaeological Surveys. 2002 Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Proje Dokümanı / Baku-Tbilisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Project Archaeological Surveys Project Document*. Ankara.
- Şenyurt, S.Y. - İbiş, R. (2005b). "BTC Ham Petrol Boru Hattı Güzergahı 2002 Yılı Yüzey Araştırmaları: Erzurum ve Erzincan Çevresi Demir Çağı Yerleşimleri/ BTC Crude Oil Pipeline 2002 Surveys: Iron Age Settlements of Erzurum and Erzincan Provinces" S.Y. Şenyurt (Ed.), *Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı 2002 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırmaları / Baku-Tbilisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Archaeological Surveys. 2002*.

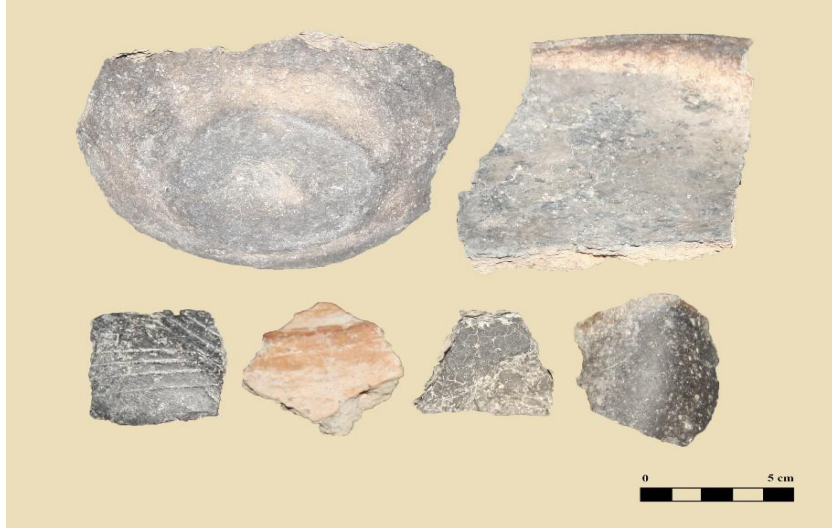
Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Yüzey Aştırmaları Proje Dokümanı / Baku-Tblisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Project Archaeological Surveys Project Document. Ankara.

- Şenyurt, S. Y. - M. Erkmén.(2005). *Tetikom Höyük*, Ankara.
- Takaoğlu, T.(2000). “*Hearth structures in the religious Pattern of ;Early Bronze Age northeast Anatolian*”, *Anatolian Studies* 50,11-16.
- Tarhan, T.(1983). “*The Structure of the Urartian State*”, *AnAr* 9, 1983, 295-310.
- Tarhan, T. (1986). “*Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri*”, *T.T. K. IX*, 285-301.
- Whallon, R. (1979). *An Archaeological Survey of the Keban Reservoir Area of East-Central Turkey*, Michigan.
- Yakar, J. (1985). *Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia. Part II*. *AS XXXV*. London, 25-38
- Yalçın, Ü.-H., Yalçın. (2003). “*Zur Karaz Keramik von Tepecik Ostanatolien*” *Archaeological Essays Honour of Homo Amatus: Güven Arsebük, İstanbul*, 321-342.
- Yalçın, H. (2011). “*Die Karaz-Kultur in Ostanatolien*”, *Anatolian Metal V*, Bochum.
- Yener, A., K.-T., J., Wilkinson. (1997). “*1995 Chicago Oriental Institute Hatay Amik Ovası Bölge Projeleri*” *AST XIV*, 413-432.
- Yığıtpaşa, D.- S. Can. (1995). “*Van Müzesi Buluntuları Işığında Van-Muş Bölgesi'nde Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü*”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* (5/20), 274-291.
- Yumak, M., *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Aşkale ve Çevresi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EKLER**HARİTALAR****Harita 1** Karaz Kültürü Yayılım Sahası

Harita 2 Aşkale İlçe Haritası ve Çalışma Sahası

FOTOğRAFLAR**Fotoğraf 1. Aşkale Höyük****Fotoğraf 2. Aşkale Höyük Keramikleri**

Fotoğraf 3. Büyükardıç Yerleşmesi
(Foto, S. Y.,Şenyurt).

Fotoğraf 4. Büyükardıç Yerleşmesi Keramikleri
(Foto, S. Y.,Şenyurt).

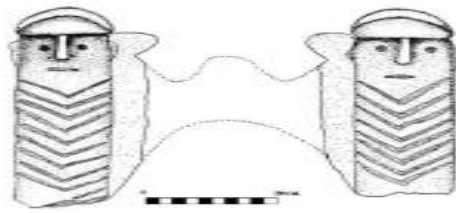
Fotoğraf 5. Cinis Höyük

Fotoğraf 6. Cinis Höyük  Köşeli ve Düz Kaideli Kap

Fotoğraf 7. Cinis Höyük Keramiği

Fotoğraf 8. Cinis Höyük İnsan Yüzlü Kutsal Ocak

Fotoğraf 9. Kandilli Kalesi

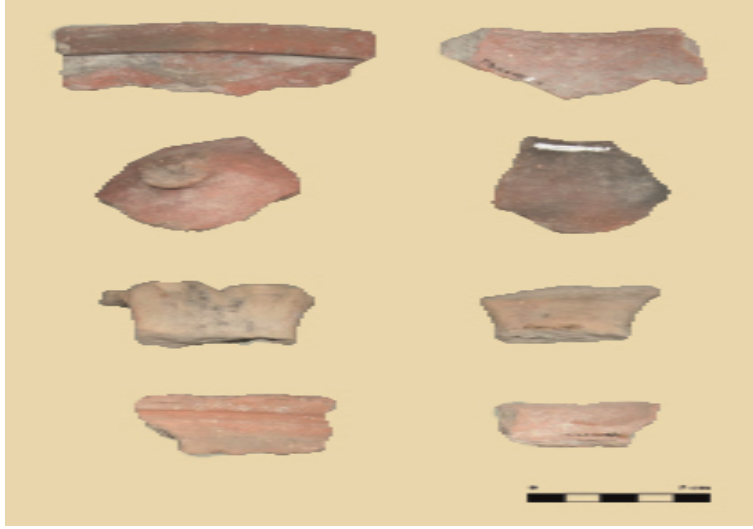
Fotoğraf 10.Kandilli Kalesi Keramikleri

Fotoğraf 11. Küçükçağdarış Kalesi

Fotoğraf 12. Küçükçağdarış Kalesi Su Tuneli

Fotoğraf 13. Kkağdanış Kalesi Keramikleri

Fotoğraf 14. Merdiven Kalesi

Fotoğraf 15. Tilkitepe Höyük

Fotoğraf 16. Tilkitepe Höyük Keramikleri

Fotoğraf 17. Toprakkale Kalesi

Fotoğraf 18. Toprakkale Kalesi Keramikleri

Fotoğraf 19. Turaç Kalesi

Fotoğraf 20. Turaç Kalesi Keramikleri